

Лариса Моїсеєнко

Середні духовні навчальні заклади в південно-східній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Проаналізовано освітній рівень православного духовенства південно-східної України кінця XIX – початку XX ст. та систему їх підготовки в середніх духовних навчальних закладах. Показано, що духовні середні заклади, переживаючи глибоку кризу, не змогли гідно підготувати духовенство, здатне відповісти на духовні виклики тогочасного суспільства, що, безумовно, загостило загальну кризу Православної церкви.

Ключові слова: духовенство, церква, православ'я, освіта, семінарія, південно-східна Україна

Глибинні соціально-економічні процеси, розвиток національних рухів в XIX ст., перетворення Церкви на державний механізм суттєво вплинули на становище Православної церкви та статус духовенства¹. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Російська Православна церква переживала гостру внутрішню кризу, що певною мірою зафіксовано в історії вітчизняної релігійної, суспільно-політичної думки. На сторінках періодичної преси була розгорнута гостра дискусія щодо принципів організації Православної церкви, ролі духовенства в соціально-культурному житті населення. В центрі уваги стала постать православного священика, що не тільки здійснював церковне служіння, оскільки це був час великого духовного пробудження, потягу населення до віри та церкви, активізацією релігійних рухів. В цій ситуації зростає необхідність у культурних, високоосвічених, упевнених у своїй вірі та знаючих богослов'я пастирів. Тому на перше місце вийшли питання щодо рівня підготовки священиків та ситуація в духовних закладах.

Сьогодні ситуація в Православній Церкві на території України викликає стурбованість. Все частіше не тільки на сторінках періодичних видань, а навіть в заявах діячів Православної церкви фраза «відродження церкви» замінюється на фразу «криза церкви»². В центрі уваги громадськості знову опинилася постать священнослужителя, духовного пастиря, його особисті якості, а також проблеми духовної школи з її «конфліктом між схоластичністю освіти і духовним життям»³.

Метою статті є аналіз освітнього рівня православного духівництва південно-східної України та системи його підготовки в середніх духовних навчальних закладах в кінці XIX – на початку XX ст. в складних умовах духовного пробудження.

Географічні межі цього дослідження обмежуються терміном «Південно-Східна Україна». У церковному розподілі за часів імперії південно-східна Україна охоплювала Катеринославську єпархію, південну частину Харківської та захід Донської.

В дореволюційний період діяльність Православної Церкви, православного духовенства перебувала під прискіпливою увагою як світських, так і церковних діячів. В середині XIX століття виходять перші розвідки, в яких є відомості про якісний та кількісний склад духовенства Православної церкви в регіоні^{4,5,6}. Треба сказати, що праці цього часу мають певну специфіку, адже практично всі вони були написані з урахуванням позицій офіційної церкви, а також дослідники були безпосередніми учасниками і свідками подій, тому в їх доробку відсутні необхідні для історичного узагальнення об'єктивність і безпристрасність.

Певний внесок у розкритті проблеми зіграли загальні праці⁷. В них розкривалася роль церкви в розвитку культури населення. Одночасно робились спроби охарактеризувати стан православного духовенства, його освітній та матеріальний рівень.

На межі XIX–XX століть почали виходити праці світських авторів, в яких автори критично підходили до аналізу діяльності духовенства, вказували на випадки відмови останніх від виконання обов'язків, нехтування традиціями і нормами^{8,9}, що призводило до зниження авторитету як духовенства, так і самої Церкви.

Безпосередньо процесу становлення та розвитку духовних закладів були присвячені праці з історії духовних академій, семінарій і училищ. Твори мали характер ювілейних, але цінні статистичними даними, що дають загальну уяву про стан духовних закладів¹⁰.

У дослідженнях радянського періоду роль церкви та її служителів в житті суспільства оцінювалася зазвичай негативно^{11,12}. Вони мали не стільки наукову, скільки ідеологічну спрямованість^{13,14}. Однак праці українських радянських істориків містять цікавий фактичний матеріал та статистичні дані щодо організації духовних освітніх закладів, освітнього рівня духовенства.

Здобуття Україною державної незалежності стимулювало дослідження історії України та регіонів, в тому числі і історії Православної церкви. Над розкриттям проблем Православної церкви, державно-церковних відносин, кризових явищ церкви активно працювали вітчизняні вчені та вчені ближнього та дальнього зарубіжжя. Їх праці відтворювали загальноросійські процеси досліджуваного періоду, ключовою темою в дослідженнях залишилися державно-церковні відносини. Так, у кінці 90-х років вийшли книги Д. Поспеловського (Канадська діаспора), Ю. Полунова (Росія), С. Фірсова (Росія)

та ін.^{15,16,17}. Це комплексні розвідки, в яких основний акцент зроблений на з'ясування причин та наслідків кризи Православної Церкви в XIX–XX ст. Крім того, увага приділяється характеристиці якісного та кількісного складу православного духовенства.

Застарілі підходи до визначення політичної природи Православної церкви були переглянуті у «Православна церква в Україні 1900–1917» (1998 р.) Г. Надтокою, а також обгрунтовано висновок про участь українського духовенства в процесі національного відродження, розкрито особливості російської православної місії в Україні¹⁸.

Початок XXI ст. ознаменувався виходом праць, що були присвячені діяльності окремих єпархій, в яких також поданий матеріал щодо освітнього рівня та підготовки духовенства в єпархіях^{19,20,21,22}. Характеристика духовенства та його освітній рівень проходить також через розвідки І. Лимана, Г. Степаненко, І. Петренко^{23,24,25} та ін. дослідників.

Але питання, що визначають характер та зміст життя будь-якої конфесії, потребують прискіпливого, постійного вивчення, аналізу та осмислення. Серед таких питань є питання підготовки та навчання православного духовенства.

Православне духовенство, що задовольняло духовні потреби віруючих, залишалося найчисельнішою групою серед представників духовного стану на південно-східній Україні. Воно традиційно поділялося на священно- та церковнослужителів. До перших відносили протоієреїв, ієреїв (священиків) та дияконів, до других – псаломщиків, дячків, причетників.

Першим за рангом був митрополит. Другим в ієрархії титулом чорного духовенства був голова єпархії – архієпископ, єпископ. У 1897 р. в Російській імперії було 100 архієреїв, з них 78 мали академічну освіту, 8 – семінарську, 1 – університетську, 1 – військову, 12 – гімназичну освіту²⁶.

До священнослужителів середнього (другого) ступеня християнської церковної ієрархії належало як чорне, так і біле духовенство (архімандрити, протоієреї, протопресвітери, ієреї). Диякони належали до нижчого першого ступеня церковної ієрархії. У Православній церковній ієрархії крім священнослужителів були церковнослужителі, до яких відносилися псаломщики.

У 1877 р. в Донській, Катеринославській, Харківській єпархіях було на обліку 106 протоієреїв, 1960 священників, 699 дияконів, 2 114 паламарів. Разом 4 875 священно- та церковнослужителів²⁷. Зростання кількості церков сприяло і зростанню кількості священно- та церковнослужителів. У 1900 р. тільки в Катеринославській єпархії кількість священно- та церковнослужителів зросла на 318 осіб, у Харківській – на 135, в Донській – на 300 осіб^{28,29}.

У 1914 р. в Катеринославській губернії налічувалося священнослужителів та членів їх сімей – 3 362, церковнослужителів та членів їх сімей – 2 606, ченців (обох статей) – 760³⁰. Серед них тільки в Бахмутському, Маріупольському, Словоносербському повітах було 9 протоієреїв, 273 священники, 31 диякон, 283 псаломщики³¹. Харківська єпархія знову тримала першість щодо кількості православного духовенства. У 1914 р. тут було 2 516 священно- та церковнослужителів, що перевищувало чисельність представників духовного стану Катеринославської єпархії на 667 осіб³².

З огляду на специфіку професії, громадськість висувала суворі вимоги щодо виконання соціальних ролей священнослужителями. Будь-які дії духовенства ставали публічними та широко обговорювалися в суспільстві. Навіть незначні проступки набували широкого розголосу та кидали тінь на все духовенство³³. Духовна особа повинна була суворо контролювати свою поведінку, щоб відповісти уяві про ідеального пастиря³⁴. Крім того, як вже зазначалося вище, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. активізація релігійного життя суспільства потребувало освіченого, знаючого богослов'я, високоморального пастиря, здатного відповісти на духовні виклики парафії.

Духовні семінарії, повітові духовні училища підпорядковувалися духовній владі та були покликані забезпечити кадрами органи єпархіальної влади, світські структури, причти в населених пунктах³⁵.

Як правило, випускники середніх духовних закладів отримували роботу за територіальним принципом. Так, всі священно- та церковнослужителі третьої благочинної округи Бахмутського повіту Катеринославської єпархії були випускниками або навчалися в духовних закладах єпархії³⁶.

На початку ХХ ст. у Катеринославській, Донській, Харківській єпархіях було по одній духовній семінарії. Катеринославська єпархія мала три духовних училища, школу для причетників, два єпархіальних училища. У Донській єпархії було два духовних училища, одна місіонерська школа, одне єпархіальне училище. У Харківській єпархії – чотири духовних та одне єпархіальне училище. Ці духовні заклади, в яких формувалося духовенство, мали певну специфіку. Специфічність полягала в тому, що протягом тривалого періоду (близько 8–9 років – навчання в духовному училищі, тоді семінарії), хлопчики знаходилися в закритому навчальному закладі, без батьківської опіки. Відірваність від соціального осередку призводила до того, що хлопчики втрачали можливості безпосередньо спостерігати та порівнювати рівень та якість виконання соціальних ролей батьками та найближчим оточенням, знайомитися з проблемами парафії. Це в свою чергу ускладнювало в подальшому виконання їх функцій, оскільки крім виконання церковного служіння, священник мав керувати причтом, виконувати пастирські

обов'язки, спостерігати за станом храму, організувати освітню, благодійну, місіонерську діяльність, представляти інтереси парафії в державних органах влади та місцевого самоврядування.

На чолі семінарії стояв ректор. До штату семінарії входили інспектор та його помічник, викладачі, духовник (священик), лікар, економ та почесний наглядач з господарських справ. До семінарії приймали всіх молодих людей різних станів православного сповідання. Після закінчення семінарії найкращі випускники мали право вступу до духовної академії, інші – на священно-церковно-служительські місця, або займали вчительсько-наглядацькі посади в духовно – навчальних закладах. Відповідно, після закінчення духовного училища, найкращі випускники мали право вступу до духовної семінарії.

Нагляд за навчальним процесом у семінарії здійснював єпархіальний архієрей, він був присутнім на іспитах, нагороджував викладацький склад, звітував перед Святішим Синодом про роботу семінарії.

Викладачі семінарії повинні були мати ступінь магістра або кандидата духовної академії, а вчителі фізико-математичних наук – свідоцтво про право викладання в гімназіях цих предметів.

Зарплата викладачів духовних закладів залежала від стажу та кількості вчитаних годин. Наприклад, у 1906 р. в Новочеркаському духовному училищі Донської єпархії на винагороди за додаткові години було виділено 735 крб³⁷. Якщо педагогічне навантаження складало 12 годин на тиждень, то зарплатня дорівнювала 700 крб.

У 1904 р. в Катеринославській губернії в духовних училищах та єпархіальному училищі (м. Катеринослав) навчалось 455 осіб^{38,39}. Кількість учнів у класах Бахмутського та Маріупольського духовних училищ не досягала встановленої норми 40–45 учнів. На черговому єпархіальному з'їзді духовенства, розглядаючи питання поповнення кількості учнів дітьми з інших соціальних станів, єпархіальне начальство виступило проти цієї пропозиції, називаючи її «штучним заповненням училищ чужими духовенству елементами»⁴⁰.

У 1909–1910 рр. у Харківській духовній семінарії навчалось 350 студентів⁴¹. Після закінчення кожного курсу в семінарії підбивалися підсумки, друкувалися розрядні списки, у яких вказувалися навчальні результати. Закінчили курс на перший розряд 17% учнів, 49% – на другий розряд, зазвичай приблизно 19% студентів перескладали екзамени, 10% залишали на повторний курс, 4% виключались, близько 38% випускників направлялися до академії.

Кошти духовних закладів поповнювалися за рахунок внесків від православних церков (двокопійечний внесок, «венчиковий» збір), від свічного заводу, відсотків

з капіталу. Наприклад, сума цих внесків у 1873 р. в Катеринославському училищі склала 29 194 крб⁴². Витрати становили 16 722 крб, а з них усього 18% було витрачено на утримання вчительського персоналу, 43% – на утримання приміщення, 1,4% – на бібліотеку та канцелярію, 37,6% – на інші потреби.

Наприклад, на балансі духовного училища м. Новочеркаська Донської єпархії в 1906 р. було 79 944 крб 25 коп. У поточному 1906 р. на утримання училища надійшло 61 176 крб. Церковно-училищний капітал склав 55,2 %, сплата від «своєкоштных» становила 7,44 %, від інославіних – 2,9 %, внески благочинних – 15,4 %, 19,06 % – інші прибутки (пожертви від причту, духовенства, штрафи). У тому ж році було витрачено 63 800 крб. 33 % витрачених коштів пішло на утримання персоналу; 10 % – на утримання студентів; 6,7 % – на господарські потреби та ремонт; 2,8 % – на пенсії, 47,5 % – на інші потреби (на періодичні видання, канцелярські товари тощо)⁴³.

Навчання в семінаріях та духовних училищах було безкоштовним для студентів духовного стану. Так, у 1909–1910 рр. у Харківській духовній семінарії студенти цієї категорії оплачували тільки за проживання в гуртожитку 150 крб на рік. Навчання для інославіних коштувало 40 крб на рік, крім того вони платили за гуртожиток – 189 крб⁴⁴.

Учні семінарій у першому, другому та четвертому класах мали по 23 години, у третьому – 22, у п'ятому та шостому по 20 годин занять («Устави и штаты православних духовних семинарий и училищ», 1884 р.)⁴⁵.

Зміст освіти в духовних навчальних закладах визначався, насамперед, завданнями релігійного виховання. У духовних училищах на початку ХХ ст. викладали такі предмети: катехізис з поясненням богослужіння і церковним статутом; священну історію Старого і Нового Завітів, російську, церковнослов'янську, латинську, грецьку мови; арифметику, географію, церковний спів, чистописання. Співвідношення церковних і загальноосвітніх дисциплін у всіх типах середніх духовних шкіл було не на користь останніх, що стало об'єктом критики навіть у церковному середовищі. Проблема не була б такою гострою, якби семінаристи мали право вільного вступу до університетів⁴⁶. Але з 1884 р. була встановлена заборона на вступ випускників духовних семінарій до вищих навчальних закладів. Одночасно було встановлене 10% обмеження для вступу представників не духовного стану до семінарії. Таким чином, відбувалося повернення до станового характеру духовної школи.

Намагаючись стримати бажання семінаристів залишити шлях духовного служіння, церковна влада з 80-х років ХІХ ст. збільшувала частку церковних дисциплін і не приділяла достатньої уваги загальноосвітнім. Були зменшені стипендії в академіях, введені додаткові іспити для семінаристів, заборонено

«своєкоштным» семінаристам навчатися в академіях. Уряд пояснював свої дії перенасиченням духовно-педагогічними кадрами⁴⁷. Унаслідок цього на початку XX ст. виявилось помітне відставання у загальноосвітній підготовці семінаристів порівняно з підготовкою вихованців світських середніх навчальних закладів. Чисельність студентів у духовних закладах зменшилася. І це тоді, коли Церква повинна була активізувати увагу щодо організації якісного з вишколу молодих священнослужителів. Крім того, аналіз «епархіальних відомостей» дає змогу говорити про те, що деякі парафії відчували гостру потребу в священниках, псаломщиках, дияконах протягом кількох років⁴⁸.

У кінці XIX ст. духовна школа підпала під критику громадськості. Серед проблем вказували на участь семінаристів у бійках, вживання алкоголю, гру в азартні ігри, розповсюдження забороненої літератури, соціалістичних поглядів, застосування до студентів тілесних покарань. Навіть захисники духовної школи вказували на необхідність створення таких умов, щоб семінаристи долучалися до самостійної діяльності⁴⁹. Часто виявлялося, що молоді священники не були готові до реальних умов життя в парафії, а ентузіазм, з яким вони приступали до служіння, згодом замінювався на апатію та байдужість.

Але все ж таки на початку XX ст. можна говорити про достатньо високий рівень освіченості православного духовенства порівняно з іншими категоріями населення, більшість з яких мали середню духовну освіту. Так, у 1908 р. 22,8 % протоієреїв та 1,7 % священників Катеринославської єпархії мали повну вищу духовну освіту, у Харківській єпархії цей показник становив відповідно – 26 % та 1,7 %. Духовну семінарію закінчили в Катеринославській єпархії 77% протоієреїв та 76 % священників, у Харківській єпархії – 74 % та 71 % відповідно. Семінарську освіту серед дияконів та псаломщиків мали 0,4 % та 4,4 % в Катеринославській єпархії, 0,4 % та 1,4 % – у Харківській. Духовні училища закінчили в Катеринославській єпархії 28,3 % дияконів та 24,2 % псаломщиків, у Харківській єпархії відповідно 18,6 % дияконів та 9,6 % псаломщиків⁵⁰.

Крім того, не слід забувати, що основне завдання духовних закладів було спрямоване не на підготовку духовних подвижників, а священників, здатних організувати діяльність парафії відповідно до державних інтересів. Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. духовні середні заклади переживали глибоку кризу, в результаті якої не змогли забезпечити гідну підготовку духовенства, здатного відповісти на духовні виклики тогочасного суспільства, що, безумовно, загостило загальну кризу Православної церкви.

- 1 Горпинченко І. Соціальний статус православного духовенства в Україні другої половини XIX століття: історіографія проблеми / І. Горпинченко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка : Історія . – 03/2010 . – Вип.100. – С. 10–13.
- 2 Звернення Єпископа Адріана [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravoslavnews.com.ua/massmedia/jeruskop_kulyk_adrian_zvernennia/.
- 3 Духовний спадок православного священика [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/node/1350>.
- 4 Описание сельского духовенства в России. – Лейпциг, 1858.
- 5 Историко-статистическое описание Харьковской епархии: Изюмский, Старобельский уезды: в 5 т. – М.: Тип. В. Горье, 1852–1858. – Т. 5.
- 6 Материалы для Историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. – Екатеринослав, 1880.
- 7 Милюков П. Очерки по истории русской культуры / П. Милюков. – СПб: Тип. И. Скороходова, 1899. – Ч. 2: Церковь и школа (вера, творчество, образование).
- 8 Краткий исторический очерк русской народной школы. – СПб: Тип. Ф. Елеонского и К., 1886.
- 9 Опыт желаемого устройства церковно-приходской жизни // Церковные ведомости. – 1901. – № 1.
- 10 Титлинов Б. Духовная школа в России в XIX в.: в 2 т. / Б. Титлинов. – Вильна: Тип. «Рус. Почин», 1908–1909.
- 11 Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е. Ф. Грекулов. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
- 12 Каменев С. Церковь и православие в России / С. Каменев. – М.Б.и., 1929.
- 13 Зырянов П. Н. Православная русская церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1984.
- 14 Ушаков А. В. Революционное движение демократической интеллигенции в России 1895–1904 / А. В. Ушаков. – М.: Мысль, 1985.
- 15 Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995.
- 16 Полунов А. Ю. Под властью Обер-прокурора / Полунов А. Ю. – М.: АИПО – XX, 1996.
- 17 Фирсов С. Православная церковь и государство в последнее десятилетие существования самодержавия в России / С. Фирсов. – СПб.: Изд-во Рус. христиан. гуманист. ин-та, 1996.
- 18 Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 / Г. Надтока. – Київ: Знання, 1998.
- 19 Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Тригуб. – Миколаїв, 2000.
- 20 Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О. О. Федорчук. – Миколаїв, 2005.
- 21 Матвеевко М. История Харьковской епархии (1850–1988) / М. Матвеевко. – Харьков: Богослов, 1999.

- 22 Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775–1917 / Ю. Скалозуб. – Днепропетровск: Січ, 2001.
- 23 Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття [електронний ресурс] / І. Лиман. – Режим доступу: <http://www.i-lyman.name/RPCerkvaPivdUkr/Territories/Education/Schools.html>.
- 24 Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – історія України. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2002.
- 25 Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008.
- 26 Моїсенко Л. М. Християнські конфесії в Донбасі (1880–1914 рр.) / Л. М. Моїсенко. – Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2013.
- 27 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству Православного исповедания за 1977 г. – Т. 87. – СПб.: Синодальная тип., 1978. – С. 2–23.
- 28 Там само. – С. 3–6.
- 29 Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного Исповедания за 1900 г. Т. 83. – СПб.: Синодальная тип., 1903. – С. 24–31.
- 30 Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО) . – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1344.
- 31 Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав, 1914. – С. 450–452.
- 32 Всеподданнейший Отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по Ведомству Православного исповедания за 1914 г. – СПб.: Синодальная тип., 1916. – С. 24–25.
- 33 ДАДО. – Ф. 69. – Оп.1. – Спр. 300. – С.102.
- 34 Скутнев А. В. Приходское духовенство: особенности менталитета и неканоническое поведение (вторая половина XIX – начало XX вв.) [електронний ресурс] / А. В. Скутнев. – Режим доступу: http://www.nivestnik.ru/2007_2/12.shtml.
- 35 Релігійна освіта в Україні (перша половина XX століття) / Зб. наук. пр. – Полтава, 1997. – С. 6–27.
- 36 ДАДО. – Ф. 69. – Оп 1. – Спр. 291.
- 37 Отчет о приходе и остатке сумм по содержанию Новочеркаского духовного училища за 1906 г. // Донские епархиальные ведомости. – Новочеркасск, 1908. – № 11. – С. 112.
- 38 Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1899. – № 19. – С. 321–340.
- 39 Pro domo sua. //Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1904. – № 12. – С. 353.
- 40 Там само.
- 41 Разрядный список учащихся Харьковской духовной семинарии.//Вера и разум. Известия и заметки по Харьковской епархии. – Харьков, 1910. – № 12. – С. 803– 811.

- 42 Отчет о приходе и остатке по содержанию Екатеринославского духовного училища. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1873. – № 12. – С. 287.
- 43 Отчет о приходе и остатке сумм по содержанию Новочеркасского духовного училища за 1906 г. // Донские епархиальные ведомости. – Новочеркасск, 1908. – № 11. – С. 112.
- 44 Разрядный список учащихся Харьковской духовной семинарии // Известия и заметки по Харьковской епархии. – Харьков, 1910. – № 12. – С. 803–811.
- 45 Устав и штаты православных духовных семинарий и училищ. // Вера и разум. Известия и заметки по Харьковской епархии. – Харьков, 1884. – Т. III. – № 1. – С. 3.
- 46 Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С. 43.
- 47 Там само.
- 48 Список свободных священнических мест // Донские епархиальные ведомости. – Новочеркасск, 1904. – № 17. – С. 282–289.
- 49 Скутнев А. В. Приходское духовенство: особенности менталитета и неканоническое поведение (вторая половина XIX – начало XX вв.) [электронный ресурс] / А. В. Скутнев. – Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2007_2/12.shtml.
- 50 Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по Ведомству Православного исповедания за 1908 г. – СПб.: Синодальная тип., 1911. – Приложения. – С. 28–31.

Summary

Larisa Moiseenko

Secondary religious schools in the southeastern of Ukraine in the late 19 – the beginning of 20 century

The educational level of the Orthodox clergy in the southeastern of Ukraine in the late 19th – the beginning of 20th century and a system of education in secondary clerical schools are analyzed. It is shown that the secondary clerical schools have experienced a deep crisis, failed to provide adequate training of clergy, able to respond to the clerical challenges of contemporary society, which certainly exacerbated the general crisis of the Orthodox Church.

Keywords: clergy, church, orthodox, education, seminary, the southeastern of Ukraine